

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KOGNITIV TILSHUNOSLIK VA FRAZELOGIYANING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

The Interrelationship between Cognitive Linguistics
and Phraseology in English and Uzbek

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida frazeologiya va kognitiv tilshunoslik o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Frazeologizmlarning inson tafakkuri, konseptual tizimi va dunyo haqidagi tasavvurlar bilan uzviy bog‘liqligi kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan yoritiladi. Shuningdek, frazeologik birliklarning ma‘no hosil qilish mexanizmlari, konseptual metafora, metonimiya, freym semantikasi, kabi tushunchalar misollar asosida ko‘rib chiqiladi. Muallif frazeologizmlarni kognitiv jihatdan o‘rganishning jahon va milliy tilshunoslikdagi darajasini atroflicha ko‘rib chiqib, ularni tahlil qilishning samarali metodologik yondashuvlarini tizimlashtirgan.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, frazeologiya, frazeologik birlik, konsept, konseptual metafora, freym semantikasi, prototip, lingvokulturologiya, kognitiv semantika.

Abstract. This article analyzes the relationship between phraseology and cognitive linguistics in English and Uzbek. The inextricable connection of phraseological units with human thinking, conceptual system and perceptions of the world is highlighted from the point of view of cognitive linguistics. Also, the mechanisms of meaning formation of phraseological units, conceptual metaphor, metonymy, frame semantics, and other concepts are considered on the basis of examples. The author has comprehensively examined the level of cognitive study of phraseological units in world and national linguistics and systematized effective methodological approaches to their analysis.

Keywords: cognitive linguistics, phraseology, phraseological unit, concept, conceptual metaphor, frame semantics, prototype, linguoculturology, cognitive semantics.

Kirish. Bugungi kunda tilshunoslikda inson omiliga asoslangan tadqiqotlarning ko‘lami sezilarli darajada kengaydi. Tilni faqat grammatik yoki leksik tizim sifatida emas, balki inson tafakkuri, bilish faoliyati va dunyoni idrok etish jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq hodisa sifatida o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda. Natijada kognitiv tilshunoslik zamonaviy lingvistikaning yetakchi yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifasi inson ongida kechadigan mental jarayonlarni lisoniy faoliyat bilan bog‘liq holda o‘rganishdir

**Elyor
MUSTAFAYEV,**
Andijon davlat chet
tillari instituti mus-
taqil izlanuvchisi

E-mail:
[elyormustafayev1993@
gmail.com](mailto:elyormustafayev1993@gmail.com)
[https://orcid.org/0009-
0008-1997-1196](https://orcid.org/0009-0008-1997-1196)

Yetib kelgan/ Received:
31.07.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 10.09.2026

[1:53]. Kognitiv tilshunoslik XX asrning 70-yillarida shakllana boshlagan bo'lib, 1980–1990-yillarga kelib mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida rivojlandi. Aynan shu davrda til va tafakkur o'rtasidagi munosabatni izohlovchi nazariyalar Ronald Langacker tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv grammatika (1987), Jorj Lakoff va Mark Jonsonning konseptual metafora nazariyasi hamda Charlz Filmor tomonidan ilgari surilgan freym semantikasi (1982) yuzaga keldi. Ushbu nazariyalar bugungi kunda kognitiv lingvistika uchun nazariy poydevor vazifasini o'taydi.

Frazeologik birliklar insonning tarixiy tajribasi, milliy dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini mujassamlashtirganligi sababli ularni kognitiv nuqtayi nazardan tadqiq etish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Frazeologik birliklar boshqa til birliklaridan farqli ravishda ko'chma ma'no, obrazlilik hamda milliy-madaniy mazmunni o'zida birlashtiradi. Shu sababli ularning semantik tuzilishini faqat an'anaviy frazeologiya metodlari orqali emas, balki kognitiv yondashuv asosida ham tahlil qilish zaruri tug'ilmoqda.

Jahon tilshunosligida frazeologizmlarning kognitiv tabiati Lakoff va Jonson (1980), Lakoff (1987), Filmor (1982), Lengecker (1987), shuningdek Rosh (Rosch, 1975) tomonidan ishlab chiqilgan prototip nazariyasi asosida keng yoritilgan. O'zbek tilshunosligida esa frazeologiyani tizimli tadqiqi Sh. Rahmatullayev tomonidan asos solingan bo'lib, keyinchalik I. Qo'chqortoyev, B. Yo'ldoshev, A. Mamatov kabi tadqiqotchilar tomonidan davom ettirilgan. So'nggi yillarda frazeologik birliklarning aynan kognitiv-lingvokulturologik jihatlari ham o'rganilmoqda. Shunga qaramay, ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarni bevosita qiyosiy-kognitiv aspektda, korpusga asoslangan tarzda tahlil qiluvchi tadqiqotlar hanuz yetarli emas. Bu esa mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Metodlar.

Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida kognitiv tilshunoslik va qiyosiy frazeologiya tamoyillariga asoslangan bir qator ilmiy metodlardan kompleks foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodlaridan biri konseptual tahlil metodi bo'lib, u frazeologik birliklar zahirida yotgan konseptlarni, ularning semantik tuzilishini hamda inson tafakkuridagi konseptual modellar bilan bog'liqligini aniqlashga xizmat qildi. Ushbu metod yordamida frazeologizmlarning yuzaki va chuqur ma'nolari o'rtasidagi munosabat tahlil qilindi. Shuningdek, qiyosiy-kontrastiv tahlil metodi orqali ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning o'xshash va farqli jihatlari o'rganildi. Mazkur metod ikki tildagi frazeologizmlarning semantik, strukturaviy va konseptual xususiyatlarini qiyoslash, ularning umumiy hamda milliy o'ziga xos belgilarini aniqlash imkonini berdi.

Lingvokulturologik tahlil metodi frazeologik birliklarning milliy-madaniy mazmunini, tarixiy shakllanish omillarini, urf-odatlar, diniy qarashlar va xalqning turmush tarzi bilan bog'liq jihatlarni yoritishda qo'llanildi. Ushbu metod frazeologizmlarning madaniy kod sifatidagi o'rnini hamda ularning milliy dunyoqarashni aks ettirishdagi ahamiyatini aniqlashga xizmat qildi. Bundan tashqari, tadqiqotda kognitiv-semantik tahlil usulidan foydalanilib, frazeologik birliklarning konseptual metafora, metonimiya, freym va prototip nazariyalari asosidagi semantik motivatsiyasi tahlil qilindi. Olingan natijalar tavsifiy va qiyosiy yondashuvlar asosida umumlashtirilib, ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning kognitiv hamda lingvokulturologik xususiyatlari yuzasidan ilmiy-nazariy xulosalar ishlab chiqildi.

Natijalar

Mazkur tadqiqot natijalari kognitiv tilshunoslik frazeologik birliklarning semantik mohiyatini izohlashda samarali nazariy asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatdi. An'anaviy tilshunoslikda frazeologizmlar asosan tayyor til birliklari sifatida talqin qilinsa, kognitiv yondashuv ularni inson

tafakkuri, bilish faoliyati va konseptuallashtirish jarayonining mahsuli sifatida izohlaydi [2:8]. Tahlil natijalaridan shuni ko‘rish mumkinki, frazeologik birliklarning ma’nosi ularni tashkil etuvchi komponentlarning lug‘aviy ma’nolari yig‘indisidan iborat emas. Aksincha, ularning mazmuni konseptlar, mental modellar va madaniy tajribalar orqali shakllanadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “*tepa sochi tikka bo‘ldi*” frazeologizmi kuchli g‘azab konseptini, ingliz tilidagi “*spill the beans*” esa sirni oshkor qilish konseptini ifodalaydi. Har ikkala birlikning mazmuni so‘zma-so‘z emas, balki konseptual bilimlar asosida anglashiladi [3:15].

Tadqiqot davomida konseptual metafora va metonimiya frazeologik birliklarning semantik motivatsiyasini shakllantiruvchi asosiy mexanizmlar ekanligi aniqlandi. Masalan, ingliz tilidagi “*see the light*” va o‘zbek tilidagi “*tushunib yetmoq, ko‘zi ochilmoq*” iboralari konseptual metaforasiga asoslangan bo‘lib, insonning haqiqatni anglash jarayonini ifodalaydi. Shuningdek, Charles Fillmore tomonidan ishlab chiqilgan *freym semantikasi* frazeologizmlarning ma’nosini tushuntirishda muhim metodologik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Frazeologik birliklarni to‘liq anglash uchun ularning ortida mavjud bo‘lgan madaniy va ijtimoiy bilimlar tizimini hisobga olish zarur [4:111]. Gestalt va prototip nazariyalari [5:192-233] esa frazeologik birliklarning yaxlit semantik struktura sifatida idrok etilishini hamda kategoriyalash jarayonidagi o‘rnini izohlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, ingliz va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklar asosida ko‘plab umumiy konseptual modellar mavjud bo‘lib, ular insonning universal tajribasi, hissiy holatlari, ijtimoiy munosabatlari va kundalik faoliyati bilan bog‘liq holda shakllangan. Har ikki tilda ham quvonch, qayg‘u, aql-idrok, mehnat, munosabat va inson xarakterini ifodalovchi frazeologizmlarda o‘xshash konseptual asoslar kuzatiladi.

Frazeologik birliklarning shakllanishi va semantik rivojlanishida har bir xalqning tarixiy tajribasi, milliy madaniyati, diniy qarashlari, urf-odatlarida hamda turmush tarzi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ayrim frazeologizmlar umumxalq miqyosida tushunarli bo‘lgan universal konseptlarni ifodalasa, ayrimlari faqat muayyan madaniy muhit doirasida to‘liq anglashiladigan lingvomadaniy birliklar sifatida namoyon bo‘ladi.

Demak, frazeologik birliklar o‘zida ham umumiy insoniy tafakkur mahsuli bo‘lgan universal xususiyatlarini, ham muayyan xalqning milliy dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi milliylik belgilarini mujassamlashtiradi. Bu holat frazeologizmlarni kognitiv-lingvokulturologik jihatdan o‘rganish ikki xalqning konseptual dunyo manzarasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Muhokama

Tahlil natijalari kognitiv tilshunoslikning frazeologiyani o‘rganishdagi ilmiy imkoniyatlari kengligini tasdiqlaydi. Ronald Langacker ta’kidlaganidek, til insonning konseptual tizimi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, har bir til birligi ma’lum bir bilim modelini ifodalaydi. Shu sababli frazeologizmlar nafaqat til hodisasi, balki inson tafakkurining konseptual mahsuli sifatida qaralishi lozim [6:2-12]. George Lakoff va Mark Johnson tomonidan ishlab chiqilgan *konseptual metafora* nazariyasi tadqiqot natijalarini izohlashda muhim nazariy asos bo‘ldi [7:9]. Frazeologik birliklarning katta qismi insonning jismoniy va ijtimoiy tajribasi asosida shakllangan metaforik modellar orqali yuzaga kelishi aniqlandi. Mazkur holat ingliz va o‘zbek tillarida ham kuzatilib, ayrim konseptual metaforalarning universal xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Fillmorening *freym semantikasi* frazeologik birliklarni tushunishda kontekst va madaniy bilimlarning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Frazeologik birliklarni Freym semantikasi asosida tahlil qilinganda, “mehmondorchilik” freymi bilan bog‘liq o‘zbek

frazeologik birliklari (*dasturxon yozmoq, oq fotiha bermoq*) mehmon kutish, hurmat ko'rsatish, duo qilish kabi bir-biriga bog'liq bilimlar majmuasini ko'rish mumkin. Bu freym ingliz tilidagi *tea time, break bread* kabi birliklar faollashtiradigan freymdan tarkibiy jihatdan farqlanadi, chunki ularning ortida turgan madaniy-marosim bilimlari boshqacha tuzilgan. Bu natija frazeologik birliklarning ma'nosi alohida so'zlar emas, balki yaxlit freym orqali anglanishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari frazeologik ma'noning faqat metafora orqali emas, balki freym va metonimiya orqali ham shakllanishini ko'rsatdi. Xususan, "mehmondorchilik" freymi misolida ko'rilganidek, bir xil vaziyatga oid freymlarning ichki tarkibi madaniyatdan madaniyatga farq qiladi. Bu esa nafaqat leksik, balki konseptual darajada ham milliy o'ziga xoslik mavjudligini ko'rsatadi.

Lingvokulturologik jihatdan, frazeologik birliklar har bir xalqning milliy tafakkuri, qadriyat-lari va dunyoqarashini aks ettiradi [8:67-74]. Shu bois ingliz va o'zbek tillari frazeologiyasini qiyosiy-kognitiv jihatdan o'rganish nafaqat semantik o'xshashlik va farqlarni, balki ikki xalqning konseptual dunyo manzarasini ham ochib beradi.

Mazkur natijalar frazeologik birliklarni tarjima qilish, xorijiy tillarni o'qitish va madaniyat-lararo kommunikatsiya jarayonlarida kognitiv yondashuvning amaliy ahamiyatini ham tasdiqlay-di. Frazelogizmlarning konseptual asoslarini aniqlash tarjimada pragmatik va madaniy ekviva-lentlikni saqlash imkoniyatini oshiradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari frazeologik birliklarni kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish ularning semantik mohiyatini, shakllanish mexanizmlarini va konseptual asoslarini chuqurroq an-glash imkonini berishini ko'rsatdi. Frazelogizmlar oddiy tayyor til birliklari emas, balki inson tafakkuri, konseptual tizimi va madaniy tajribasining lisoniy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Ularning mazmuni bevosita so'zlarning lug'aviy ma'nosi bilan chegaralanmay, balki inson ongida shakllangan konseptlar, metaforik va metonimik bog'lanishlar, freymlar hamda prototipik tasav-vurlar orqali yuzaga keladi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, har ikki tilda ham insonning umumiy hayotiy tajribasi, hissiy holatlari, ijtimoiy munosabatlari va borliqni idrok etish jarayoni bilan bog'liq universal konseptlar mavjud. Shu bilan birga, frazeologizmlarn-ing shakllanishida har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, milliy madaniyati, urf-odatlar, diniy qa-rashlari va turmush tarzi muhim rol o'ynaydi. Natijada frazeologik birliklar o'zida ham umumiy insoniy tafakkurga xos universallikni, ham muayyan millatga xos lingvomadaniy xususiyatlarni mujassamlashtiradi. Tadqiqot davomida konseptual metafora nazariyasi, freym semantikasi, pro-totip nazariyasi va kognitiv grammatika frazeologik birliklarning ichki semantik tuzilishini ochib berishda samarali metodologik yondashuvlar ekanligi aniqlandi. Mazkur nazariyalar yordamida frazeologizmlarning yuzaga kelish motivlari, konseptual asoslari va inson tafakkuri bilan bog'liq jihatlarini izohlash imkoniyati yaratildi.

Shuningdek, kognitiv yondashuv frazeologik birliklarning tarjimasi, xorijiy tillarni o'qitish va madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonlarida ham muhim amaliy ahamiyatga ega ekanligi bel-gilandi. Frazelogizmlarning konseptual va lingvomadaniy xususiyatlarini hisobga olish ularning mazmunini to'g'ri anglash, muqobil birliklarni tanlash hamda turli madaniyat vakillari o'rtasidagi samarali muloqotni ta'minlash imkonini beradi.

Adabiyotlar / References

1. Safarov Sh.S. *Kognitiv tilshunoslik*. – Jizzax: Sangzor nashriyoti, 2006. – 53 b.

-
2. Evans V., Green M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – 830 p.
 3. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 375 p.
 4. Fillmore C.J. *Frame Semantics*. // *Linguistics in the Morning Calm*. – Seoul: Hanshin Publishing, 1982. pp. 111–137.
 5. Rosch E. *Cognitive Representations of Semantic Categories*. // *Journal of Experimental Psychology: General*. – 1975. – Vol. 104, No. 3. pp. 192–233.
 6. Langacker R.W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1: *Theoretical Prerequisites*. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 516 p.
 7. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
 8. Maslova V.A. *Lingvokulturologiya*. – Moskva: Akademiya, 2001.

